

FÖRETAGARE:

FRÅN TJÄRHANDEL TILL
STORINDUSTRI



Kemiras fabriksområde i skiftet av 1950- och 1960-talen. Karleby hembygdsarkiv.



TJÄRBRÄNNINGEN

Tjärhandeln har varit av stor betydelse för Österbottens ekonomi. Förutsättningarna för tjärbränning var gynnsammare än i andra delar av Finland: här fanns lämpliga tallskogar, jämn terräng och många åar som underlättade transporten av tjäran.

Tjära brändes för försäljning redan på 1500-talet, men på 1600-talet ökade efterfrågan i och med att sjöfarten ökade och skeppsbyggeriet utvecklades i Västeuropa. Tjära och beck användes bl.a. för att skydda skeppens trädelar och tacklage samt täta fogar. Tjäran raffinerades till beck och terpentin.

Bönderna tog tjäran till kusten för kontroll och försäljning till stadens borgare. Tjärhandeln övervakades redan tidigt med hjälp av olika regler. År 1648 bestämdes det att en tjärtunna skulle motsvara 48 "stockholmskannor".

Tjärkvaliteten granskades på tjärtorget av tjärinspektörer ("tjärvräkare"), som skulle åtskilja olika tjärkvaliteter – fin-, ordinär- och grovtjära – samt avgöra tjärans vattenhalt.

Godkända tjärtunnor stämplades och icke godkända höggs i bitar.



Tjärspann. K.H.Renlunds museum.



“

MÅNGEN SKULLE NÄPPELIGEN TRO,
MED HWAD IDOGHET VÅRE
ÖSTERBOTNINGAR IDKA DENNA
TILWÄRCKNING, OCH I HWAD
MYCKENHET DENNA WAHRA
ÅRLIGEN FRÅN LANDET
UTSKIEPPAS--
DET MÅSTE SANNERLIGEN VARA EN
FASELIG STOR TALLSKOG, SOM EJ
ÄN GENOM ETT SÅ STARCKT
HYGGE BLIFWIT ALDELES UTÖDD.

”

Erik Juvelius, Tjärbränning i
Österbotten, 1747

Barkningen av träd för tjärdalar förstörde den mest produktiva delen av trädbeståndet för flera decennier. I och med skogsförordningen år 1734 tillämpades olika förbud och begränsningar på tjärbränningen. Dessa hade dock ingen större inverkan på tjärbränningen i Österbotten. Tjäran gav Mellersta Österbotten förmögenhet från 1600-talet ända till mitten av 1800-talet.

Sjöfarten i Gamlakarleby ökade starkt på 1700-talet. Städerna tävlade om utländska seglationsrättigheter och stadens ledning satsade på att utveckla hamnförhållandena. Tack vare kaplanen Anders Chydenius i Nedervetil erhöll Uleåborg, Gamlakarleby och Vasa stapelrättighet på 1765 års riksdag, varefter de självständigt fick bedriva utrikeshandel. Chydenius blev senare kyrkoherde i Gamlakarleby stad och landsförsamling.




“

WAHRANS UPRICHTIGHET
UTFORSKAS GENOM ETT LÅNGT
JÄRNSPETT, HWARPÅ OCK
KANTALET ÄR UTSATT, SOM UTI
ÖPNINGARNE INSÄTTES, OCH
SEDAN TIÄRA FÄST SIG WID DETTA
SPETT, BLANDA DE DEN MED
LITET WATN ELLER SPOTT. OM
HON GIFWER DÅ IFRÅN SIG EN
ROSENFÄRGA, SKATTAS DEN FÖR
GOD; MEN GIÖR HON WATNET
HWITT OCH MIÖLCKACHTIGT, FÖR
FALSK OCH ODUGELIG.

”

Erik Juvelius, Tjärbränning I Österbotten, 1747





Staden blev en av rikets mest betydande tjärhamnar. Inlandsområdena i Mellersta och Norra Österbotten var på 1700-talet Finlands viktigaste tjärproduktionsområden, som producerade tjära till Gamlakarleby och Uleåborg. Den österbottniska tjäran skeppades bland annat till hamnar i Medelhavet och England. Tjäran var Gamlakarlebys viktigaste exportprodukt ännu under de första decennierna av 1800-talet.

Toppåren för stadens egen sjöfart inföll under 1820–1840-talen då stadens handelsflotta hörde till landets största. Under århundradets andra hälft avtog tjärhandeln. Efter Krimkriget kunde stadens egen handelsflotta inte mer mäta sig med den forna och efter 1870-talet krympte den än mer. Fartyg registrerade annorstädes seglade till Gamlakarlebyhamn. 1910 exporterades de sista tjärtunnorna ut i världen.



“

NU KAN HVAR OCH EN BONDE, SOM HÄR I LANDET BRÄNNER TIÄRA, SIELF GIÖRA TUNNOR DERTIL, SÅ AT HAN DERWID EJ BEHÖFWER ANLITA ANDRA OM HJELP. - - DE URWÄLJA QWISTLÖSA OCH RÄTA GRANAR, SOM INTET ÄRO WINDA, HWILCKET LÄTTELIGEN KAN FINNAS AF EN AFHUGGEN QWIST, TY OM QWISTEN EJ ÄR WIND, KAN MAN SÄKERT SLUTA, DET BOLEN ÄR AF LIKA BESKAFFENHET. EN DEL GIÖRA OCK SINA TIÄRTUNNOR AF FURU, MEN, AT SKONA TALLSKOGEN TIL ANDRA BRUK, ANWÄNDA MÄSTADELEN GRANSKOGEN HÄRTIL.

”

Erik Juvelius,
Tjärbränning i Österbotten, 1747

STADENS HAMNAR OCH LASTNINGSPLATSER

Redan på 1500-talet innan staden grundades var Tjärholmén på Kyrkbacken lastnings- och handelsplats. Tack vare tjärbränningen och skeppsbyggeriet blev Österbotten ett ekonomiskt betydelsefullt område. För att centrera handeln grundades nya städer i Österbotten, däribland Gamlakarleby. Hamnen på Kyrkbacken började bli för grund så Gamlakarleby anlades på ett litet krön vid vikens mynning.

Skeppen seglade till hamnen som låg i torgets omedelbara närhet, där de också lastades. Lastplatsen låg i ändan av Torggatan, framför det nuvarande Societetshuset. Platsen kallades på 1800-talet Donnerska stranden. Senare anlades en ny lastbrygga i ändan av Packhusgatan. Verksamheter som rörde handeln i Gamlakarleby, såsom tull, lager- och lastplatser, låg ända till slutet av 1800-talet i huvudsak längs stadsundets och Gamlahamnsvikens stränder.



Ännu i början av 1800-talet kördes tjärlasterna till torget eller direkt till handelsmännens gårdar. Från och med 1830-talet började man köra tjäran till det så kallade tjärtorget i ändan av Packhusgatan, i närheten av lastbryggan och packhuset. År 1850 flyttades packhuset och tjärtorget till södra delen av nuvarande Engelska parken. Parkområdet som vi känner det idag var då täckt av ett tjockt tjärlager. Längs tjärtorget låg uthus- och lagerbyggnader som kallades för tjärhovet. I strandlinjen finns det ännu kvar ett

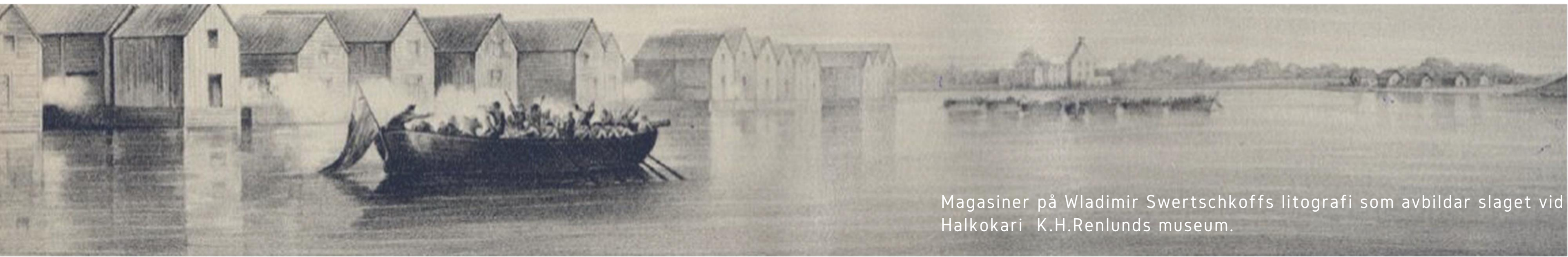
stenlagt bäcken där fartygen förtöjdes. År 1871 flyttades tjärhandeln av brandsäkerhetsskäl till östra delen av Sundmun, till den nuvarande sk. Röda bron. Om vintrarna fick man dock fortfarande sälja på tjärtorget.

Bottniska vikens snabba landhöjning har varit ett bestående problem. Då stränderna blev grundare och farledernas framkomlighet försämrades var man tvungen att flytta lastnings- och lagringsplatserna närmare havet.

Muddringen av Sundet är inget nytt fenomen; år 1730 införskaffades en lyftkran med fallhejare för att fördjupa Sundmun. Orsaken till "vattuminskningen" var ännu inte känd och man framförde olika gissningar; bland annat att vågorna svepte in sand och att bäckarna som rann till Sundet humifierades. Småningom slapp de större fartygen inte längre ända in till staden. Då stadssundet hade blivit för grunt blev Gamlahamnsviken utanför Halkokari det egentliga hamnområdet.

Varutrafiken mellan fartygen som var ankade i hamnen och lastplatserna som låg närmare staden sköttes av pråmar.

Halkokari var också en viktig lagringsplats för tjära på 1800-talet. De gamla magasinens grundstenar ligger vid det nuvarande simstrandsområdet.

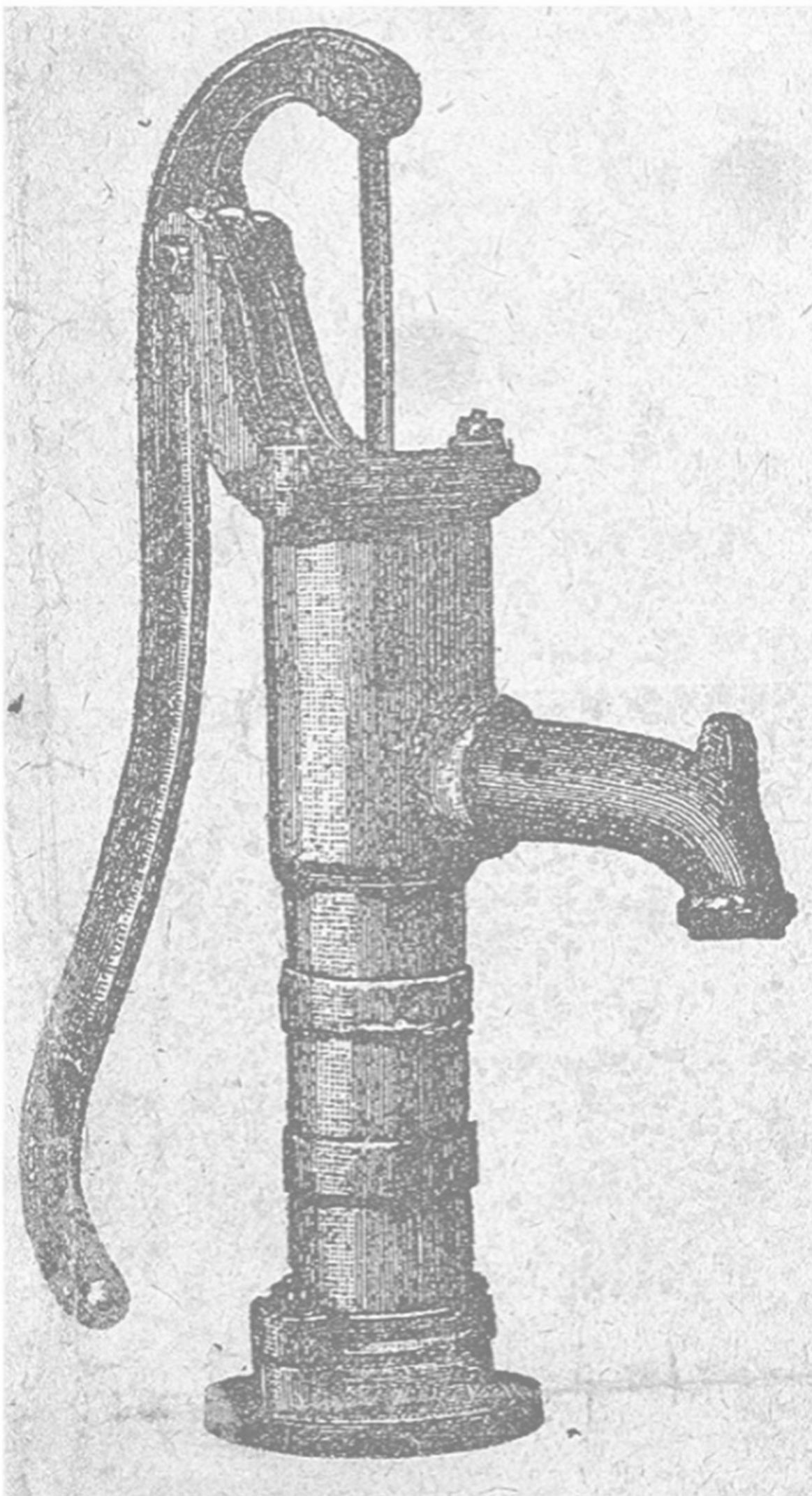


Magasiner på Wladimir Swertschkoffs litografi som avbildar slaget vid Halkokari K.H.Renlunds museum.

YXPILA HAMN

Då hamnen utanför Halkokari blev för grund blev småningom den skyddade viken i Yxpila, som hade använts som vinterhamn redan på 1700-talet, lastnings- och skeppsbyggnadsplats. År 1887 fick tjärhandlarna rätt att lagra tjära på järnvägstorget. År 1888 flyttades tjärmagasinen i Halkokari till Skrammelbacken intill järnvägen som ledde till Yxpila,

då hamnverksamheten småningom helt övergick till Yxpila. Innan järnvägen hade byggts var hamnen också viktig för persontrafiken. Avståndet till staden fördröjde utvecklingen av hamnen, trots att man hade fått telefonförbindelse dit redan 1878. Färdigställandet av järnvägen 1885 förbättrade situationen och hamnen gick in i en ny epok.



Den egentliga industrialiseringen av Gamlakarleby kan sägas ha börjat 1895 då bröderna Friis inledde sin industriella verksamhet i Yxpila. Friis verkstad var stadens första industriella anläggning av större mått.

Maskinverkstaden Weljekset Friisin Konepaja hade inlett sin verksamhet i Kalajoki, men på grund av dåliga transportförbindelser flyttade man småningom till Yxpila, nära hamnen och järnvägen.

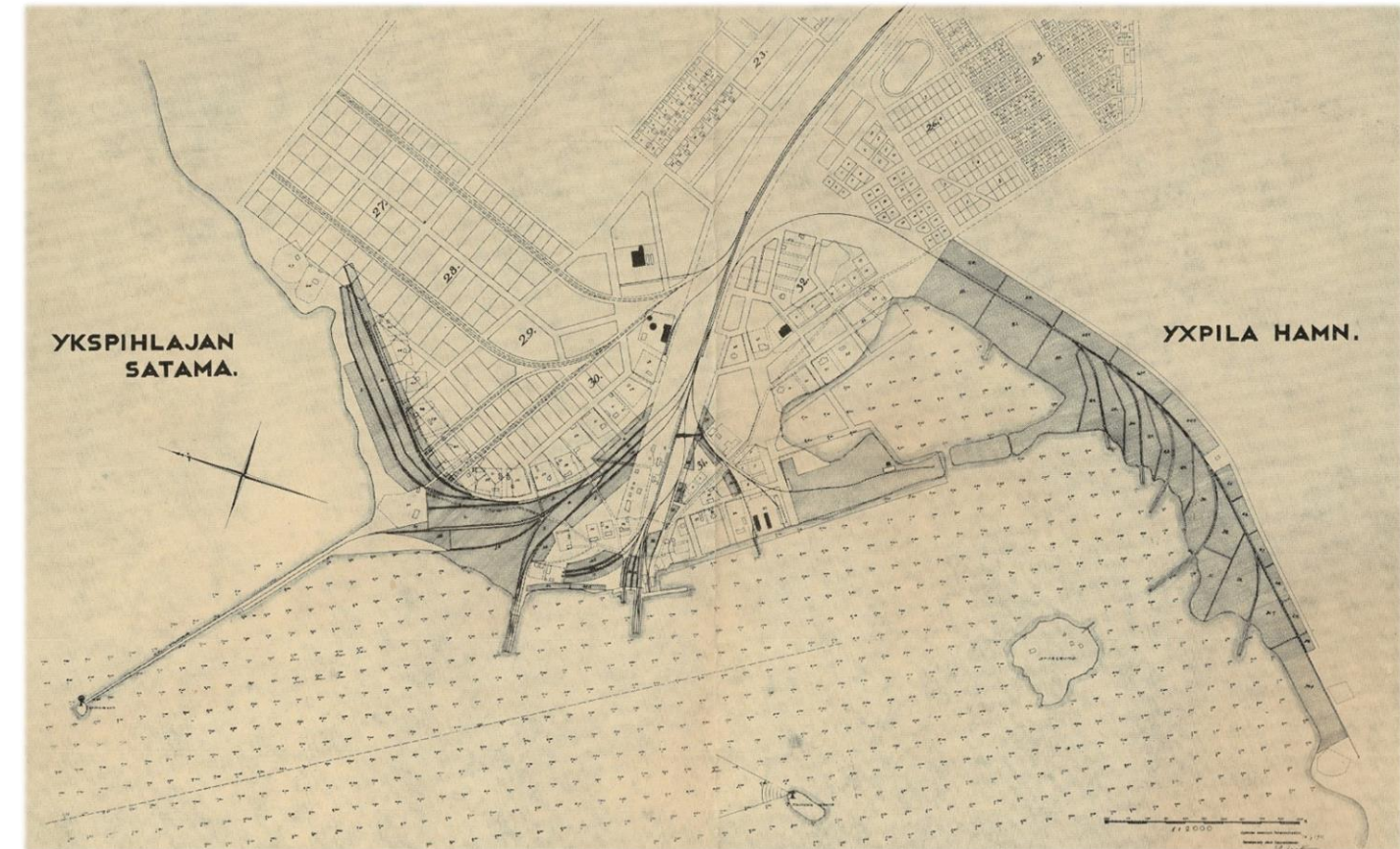
Till vänster: Ur Bröderna Friis maskinverkstads katalog.

Till höger: Katalog över begagnade och nya maskiner, Bröderna Friis maskinverkstad.

N:o 26	Riippulaaheria 4 kpl. läpim. aksel mm. Hinta samoin 120 mm., akselin kunnossa.
N:o 50	
N:o 51	Rauta-akselia, 80 metr hyvin rasvat piä kgr.
N:o 52	120 mm., l Hinta 50 pi
N:o 53	Kunnatuslaaheria 4 mm. akselia
N:o 55	Rullaushone 76 rullalle Hinta pyyde
N:o 56	Etulämmittäjiä 2 kpl seisovat 600 putket sisäll
N:o 68	Köysipyörä 1 kpl. 162 ä 50 mm. mm. Hinta
N:o 84	Sippukoneita, uusia, 9 taan puolest
N:o 85	Huraa 25 kpl. uu
N:o 86	Rullakarhia 14 "
N:o 87	Vieteriäjestä 8 " samoin 140 hystä.
N:o 88	Hevoskierros, uusi, v maalausta, sivu 69. H
N:o 89	Olkiköyden kehruuk varten. Hir
N:o 112	Keittäjä paperimassa atm. paine korjausta.
N:o 113	Lajittelijoita, 4 kpl. massalle, ka täessä.
N:o 121	Collermylly, kivein lä 400 mm., a Täydessä k essä.
N:o 122	Öhvin kuivauskone pim, 1200, kunnossa.
N:o 123	Hollandari, 150 kgr. pyydettäess
N:o 124	Öhvinleikkauskone Hinnat pyyde
N:o 126	Liinapyörää 3 kpl. 2000 mm. li

STORINDUSTRIN

Omkring 1920-talet hade Yxpila utvecklats till en av Finlands största trävaruhamnar. Trävaran var hamnens viktigaste exportprodukt ända fram till början av 1960-talet. Förhandlingar om grundandet av svavelsyre- och superfosfatfabriker i Gamlakarleby fördes från mitten av 1920-talet. År 1940 beslöts det att Svavelsyre- och Superfosfatfabriker Ab, senare Kemira, skulle anlägga sin fabrik i Gamlakarleby. Den ansedda hamnen hade inverkan på beslutet.



Yxpila hamn 1931.




Yxpila 1961. Peter Slotte. K.H.Renlunds museum.



Svavelsyrefabriken verksamhet inleddes 1945. Hamnen utvidgades under åren 1947-50 då farledsdjupet ökades till 9,25 meter. Det kopparhaltiga rostningsavfallet kis som uppstod i svavelsyrefabriken produktion var hamnens näst största exportprodukt före 1960-talet.

Under åren 1960-62 gjordes även en utvidgning då man byggde en egen hamn för den kommande Outokumpufabriken.

Outokumpu anlade metallurgiska fabriker på flera kustorter för inhemsk förädling av malm som brutits i finska malmbrott.

An aerial photograph of a city, likely Tampere, Finland, showing a mix of residential houses in the foreground and several large, multi-story industrial or office buildings in the middle ground. A tall, thin chimney stack is visible on the right side of the image. The overall scene is somewhat hazy, suggesting a historical or archival photograph.

Svavelsyrefabriken inledde sin verksamhet i Gamlakarleby 1962, koboltfabriken 1967 och zinkfabriken 1969. Svavel och svavelsyra blev i slutet av 1960-talet de främsta av exportprodukterna och marginaliserade så trävarans betydelse. Genom Kemira och Outokumpu blev Yxpila hamn en viktig industrihamn.

År 1975 hade Outokumpu 1800 arbetare. Arbetarna i områdets fabriker behövde bostäder, som byggdes i snabb takt i bl.a. Björkhagen.

Fabrikerna har också påverkat områdets miljö. Svavelutsläppen har under gångna decennier orsakat skogsdöd i områdets närmiljö.

År 1977 tvingades Outokumpus svavelproduktion sluta på grund av oljekrisen och stigande produktionskostnader.

Bränsletransport blev också en viktig del av hamnens verksamhet. Lagerområden i Yxpila hade sålts till utländska oljebolag allt sedan 1930-talet. Oljans andel av hela exporten har varit ansevärd. Bland övriga exportprodukter kan nämnas gödsel, salt, kalksten och anrikningar.

Hamndjupet ökades på 1970- och 1980-talen. År 1987 uppnåddes 11 meters farledsdjup och Karleby blev Bottenvikens djupaste hamn. På 1980-talet strävade man efter att utveckla hamnen särskilt som genomfartshamn för massprodukter från Ryssland.



Outokumpu 1961. Peter Slotte.
K.H.Renlunds museum.

År 2000 uppnådde man 13 meters farledsdjup och 2018 inledde man ett muddringsarbete för att nå ner till 14 meters djup. Hamnen är i nuläget indelad i Djuphamnen, Stamhamnen och Silverstenshamnen. I Stamhamnen finns Europas största och Nordens enda allväders-terminal (AWT), där fartyg kan lastas och lossas i inomhusförhållanden. I Djuphamnen finns Finlands enda anläggning ämnad för att stälpa tågagnar för avlastning.

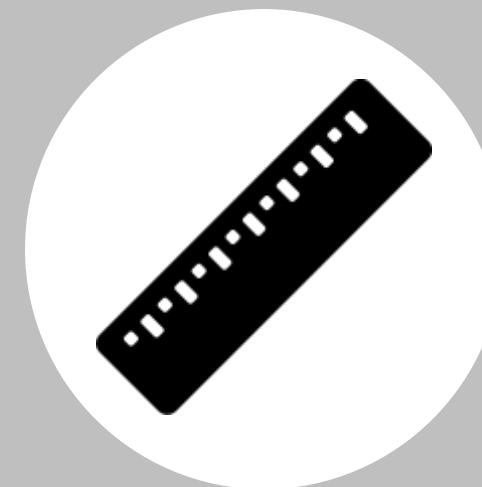
PÅ 1990-TALET BESLÖT FINSKA STATEN ATT MINSKA PÅ SITT INDUSTRI-INNEHAV, VILKET OCKSÅ PÅVERKADE KARLEBY INDUSTRIOMRÅDE. KEMIRA SÅLDE SIN KONSTGÖDSELPRODUKTION; ÅR 2004 SÅLDES EUROPAS STÖRSTA KALCIUMKLORIDFABRIK TILL TETRA CHEMICALS EUROPE OCH ÅR 2007 GÖDSELTILLVERKAREN KEMIRA GROWHOW TILL NORSKÄGDA YARA.

ÅR 2010 AVSLUTADE KEMIRA HELA SIN PRODUKTION I KARLEBY, DÅ SVAVELSYREFABRIKEN SÅLDES TILL BOLIDEN. OUTOKUMPU HAR HELLER INTE LÄNGRE NÅGON PRODUKTION I KARLEBY. BOLIDEN HAR EFTERTRÄTT OUTOKUMPU SOM ZINKPRODUCENT I KARLEBY OCH KOBOLTPRODUKTIONEN HANDHAS AV FREEPORT COBALT OCH UMICORE FINLAND AB. NÄSTAN HELA OMRÅDETS INDUSTRIELLA VERKSAMHET GÅR NUMERA I MULTINATIONELLA FÖRETAGS REGI. DETTA TILL TROTS HAR FABRIKERNAS INTE STÄNGTS UTAN MAN HAR GJORT BETYDANDE INVESTERINGAR PÅ STORINDUSTRIOMRÅDET.

KARLEBY INDUSTRIAL PARK IDAG

Karleby storindustriområde utvecklades kring två finska statsbolag. Under årens lopp har Kemira och Outokumpu utvecklats till globala och marknadsbaserade exportföretag.

Numera är storindustriområdet, Kokkola Industrial Park (KIP) Nordeuropas största centrum för oorganisk kemisk industri.



700
HEKTAR



17
INDUSTRI-
ANLÄGGNINGAR



60
SERVICE-
FÖRETAG



2 250
ANSTÄLLDA

Källor:

- Axelqvist, Nina 2003: Tervan tie, Suntin rannan historiallisten kohteiden inventointi, opublicerad.
- Exportfinlands framväxt, Österbottens handelskammare.
- Gamlakarleby stads historia, del 4.
- Gamlakarleby stads historia, del 5
- Hyttinen, Pertti: Kokkolan sataman historia: <https://portofkokkola.fi/historia/suomi/index.html>
- Juvelius, Erik: Tjärbränning i Österbotten, 1747
- K.H.Renlunds museums forskningsarkiv
- Kanerva, Teuvo, Museiverket - Musketti. Historiska fotografi-samlingen.
- Karleby Industrial Parks internet-sida: kip.fi
- Karleby hamns internet-sida: PortofKokkola.fi
- Kemiras arkiv (bilder), Karleby hembygdsarkiv.
- Slotte, Peter (bilder). K.H.Renlunds museum.
- Vi Neristassbor rf:s fotografisamlingar, Karleby hembygdsarkiv.
- Weljekset Friis broschyr *Luettelo uusista ja käytetyistä koneista*, Nationalbibliotekets digitala samlingar: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343855?page=1>
- Weljekset Friis broschyr, Nationalbibliotekets digitala samlingar: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343859?page=1>

